Η ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΩΝ ΤΕΜΠΩΝ (ΙΙ)

ΑΡΧΑΙΕΣ ΛΑΤΡΕΙΕΣ, ΝΕΟΙ ΧΩΡΟΙ

—Μύθοι και ανασκαφές

ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ
ΕΩΣ
ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

8ος
έως
4ος αι. π.Χ.

Οι πρόσφατες ανασκαφές στην κοιλάδα των Τεμπών φέρνουν στο φως νέες αρχαιολογικές θέσεις, πλουτίζοντας τις γνώσεις μας για την ιστορία μιας περιοχής, στην οποία λατρεύτηκαν ιδιαίτερα ο Ποσειδώνας, ο Απόλλωνας και η Άρτεμη.

ΑΝΘΗ ΜΠΑΤΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ
Δρ Αρχαιολόγος
Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Μαγνησίας

ΣΤΑ ΤΕΜΠΗ ΓΕΩΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΔΑΦΟΛΟΓΙΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΔΙΑΠΛΕΚΟνται με τη μυθολογία, τη θρησκεία, την ιστορία. Ποσειδώνας, Απόλλωνας και Άρτεμη πρωτοστατούν στις γιορτές, τις λατρείες και τους μύθους της περιοχής.

01

01
Αναθηματικό ανάγλυφο με παράσταση της απολλώνιας τριάδας. Διαχρονικό Μουσείο Λάρισας, αρ. ευρ. Γ1.

02
Χάλκινη οκτώσχημη πόρπη Γεωμετρικής εποχής. Μουσείο Βόλου, αρ. ευρ. Μ2307.

03
Αμφορίσκος Γεωμετρικής εποχής. Μουσείο Βόλου, αρ. ευρ. Κ2544.

Ποσειδώνας

Οι αρχαίοι θεωρούσαν ότι στη δικαιοδοσία του Ποσειδώνα ανήκαν μια σειρά από γεωμορφολογικά φαινόμενα, βουνά, κοιλάδες, νησιά, πορθμοί, ισθμοί και άλλες γήινες ιδιομορφίες, όπως φαίνεται από τα ομηρικά επίθετα που συνοδεύουν το όνομά του, συνδέοντάς τον με τη γη: *γαιήοχος* (αυτός που κουβαλάει τη γη), *ενοσίχθων*, *εννοσίγαιος* (αυτός που σείει τη γη). Ο Ηρόδοτος (Ζ΄ 129) αναφέρει πως ο Ποσειδώνας άνοιξε τον αυλώνα των Τεμπών, ανάμεσα στα βουνά Όλυμπο και Όσσα, για να βρει διέξοδο στη θάλασσα ο Πηνειός και να αποκαλυφθεί η κατακλυσμένη με νερά θεσσαλική πεδιάδα.

Στα ιστορικά χρόνια ήταν ευρέως διαδεδομένη στη θεσσαλική ενδοχώρα η λατρεία του Ποσειδώνα που είχε το προσωνύμιο Πετραίος, είτε γιατί κατά τον σχετικό αιτιολογικό μύθο είχε σκίσει με την τρίαινα το βράχο απ' όπου ξεπήδησε το πρώτο άλογο στον κόσμο, ο Σκύφιος, είτε επειδή διαχώρισε τον ορεινό όγκο των Τεμπών. Εκτός από τα Τέμπη, όπου προς τιμήν του τελούνταν ιππικοί αγώνες, τα Πετραία, παρόχθιο ιερό στον Πηνειό που σχετίζεται με τη λατρεία του Ποσειδώνα και των Νυμφών έχει εντοπιστεί στον Άτραγα, όπου υπήρχε δωρικός ναός[1] και πιθανότατα στον ποταμό Τιταρήσιο (μεταξύ Τυρνάβου και Δαμασίου), στην κοίτη του οποίου εντοπίστηκε αρχαίο οικοδομικό υλικό μεγάλου δωρικού οικοδομήματος. Ο Ποσειδώνας εκφράζει ταυτόχρονα τη δύναμη του υγρού στοιχείου και στη δικαιοδοσία του υπάγονταν τα συστήματα των υδάτων, η διακίνησή τους πάνω και κάτω από την επιφάνεια της γης, οι ποταμοί, οι πηγές, οι λίμνες, οι πλημμύρες. Με την επωνυμία Κρηνναίος και Πυλαίος τιμάται στην αναθηματική στήλη που στήθηκε στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. πλάι σε κρήνη, κοντά σε πύλη της αρχαίας Λάρισας[2]. Αναθηματικές στήλες με επιγραφές προς τιμήν του Ποσειδώνα βρέθηκαν στο Καστρί Αγιάς[3]: ΕΥΔΕΞΙΑΔΑΣ ΒΥΛΕΙΟΣ ΠΟΤΕΙΔΟΥΝΙ ΠΑΤΡΑΓΕΝΕΙ (αρχές 3ου αι. π.Χ.), στη Σκοτούσα και στο Κουλούρι Λάρισας.

Απόλλωνας

Η κοιλάδα των Τεμπών ήταν αφιερωμένη στη λατρεία του θεού Απόλλωνα, θεού του θρησκευτικού καθαρμού και της μαντικής. Ίχνη του ιερού του Απόλλωνα Πυθίου ή Τεμπείτη βρέθηκαν στη δεξιά όχθη του Πηνειού, στο άκρο της σημερινής γέφυρας του ποταμού. Το 1957, κατά την εκσκαφή για τη θεμελίωση της γέφυρας των Τεμπών, απέναντι από το ναό της Αγ. Παρασκευής, βρέθηκε μικρό τμήμα γωνίας στυλοβάτη[4]. Από την εκσκαφή προέρχονται αρχιτεκτονικά μέλη, βάσεις και τέσσερις αναθηματικές επιγραφές σε θεσσαλική διάλεκτο, εκ των οποίων οι τρεις είναι αφιερωμένες στον Απόλλωνα: 1) ΑΠΛΟΥΝΙ, 2) ΑΠΛΟΥΝΙ ΠΥΘΙΟΥ ΚΡΑΤΕΙΑ ΣΥΡΕΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, 3) ΑΠΛΟΥΝΙ ΠΥΘΙΟΥ ΑΚΡΙΒΕΙΑ [...] ΙΓΕΝΕΙΑ ΓΥΝΑ ΟΝΕΘΕΙΚΕ, 4) ΑΜΦΙΝΝΕΙΣ ΛΕΟΝΤΙΠΠΕΟΣ ΟΝΕΘΕΙΚΕ.

Τα Σεπτήρια, αναπαράσταση του εξαγνισμού του Απόλλωνα, τελούνταν στο ναό των Τεμπών κάθε 9 χρόνια. Οι τελετές περιελάμβαναν τον εξαγνισμό ενός παιδιού του οποίου ζούσαν και οι δυο γονείς, που το έστελναν από τους Δελφούς. Μετά τον εξαγνισμό και τη συγκομιδή της δάφνης, η πομπή ακολουθούσε τη διαδρομή του θεού προς τους Δελφούς, μεταφέροντας το ιερό φυτό. Τη δαφνοφορία καθοδηγούσε το παιδί, στεφανωμένο με τη δάφνη. Αυτές οι τελετές δεν προέρχονταν από τους Δελφούς, αλλά από τους εντόπιους, Θεσσαλούς και Περραιβούς, οι οποίοι ως το τέλος της Ελληνιστικής εποχής διατήρησαν τις γιορτές και τη λατρεία. Επι-

Σημειώσεις

1 Αθ. Τζιαφάλιας, *Αρχαίος Άτραξ: Ιστορία-Τοπογραφία-Πολιτισμός*, Τρίκαλα 1995, σ. 74, σημ. 7.

2 Μαρμάρινο αντίγραφο της στήλης τοποθετήθηκε στην ίδια θέση τον Οκτώβριο 2010 στο πλαίσιο του εορτασμού «Περιβάλλον και Πολιτισμός: Φωνές νερού μυριάδες». Η στήλη που ευτυχώς διατηρήθηκε αλώβητη ως σήμερα τοποθετήθηκε με πρωτοβουλία του Ομίλου Φίλων της Τοπικής Ιστορίας σε συνεργασία και με δαπάνες του Δήμου Λαρισαίων και της ΙΕ΄ ΕΠΚΑ, για να γνωρίσουν οι κάτοικοι ένα στοιχείο από την τοπογραφία της αρχαίας πόλης, το οποίο μέχρι τώρα ήταν γνωστό μόνο στους ειδικούς επιστήμονες.

3 *ΑΔ* 1985, σ. 207.

4 Δ.Ρ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 16 (1960), σ. 175.

02

γραφές αποκαλύπτουν ότι στην πορεία προστίθεντο δαφνοφόροι (*δαυχνάφοροι*) στις Φερές, στη Γυρτώνη και στο Δώτιο. Οι προσχωρήσεις αυτές διασφάλιζαν τον καθιερωμένο και μόνιμο χαρακτήρα της δελφικής πομπής[5].

Η εξάπλωση της λατρείας του Πύθιου Απόλλωνα οφείλεται σε πολιτικούς λόγους. Στα τέλη του 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ., ο τύραννος των Φερών Ιάσονας, αφού έγινε ταγός των Θεσσαλών, εκμεταλλεύτηκε πολιτικά τη δημοφιλία του θεού για να διαμορφώσει τη θεσσαλική συνείδηση και ταυτότητα και, μέσω αυτής, να οικοδομήσει μια σταθερή τοπική κοινότητα στην οποία θα στήριζε την εξουσία του. Άλλωστε οι τιμές που αποδίδονταν στον Απόλλωνα στους Δελφούς ήταν κοινές και στη Θεσσαλία από τον 5ο αι. π.Χ. (όπως βεβαιώνεται σε δύο επιγραφές, μία από το Θητώνιο που αναφέρεται στον Απόλλωνα Δελφαίο και μία από τη Λάρισα που αναφέρεται στον Απόλλωνα Πύθιο)[6].

Η λατρεία του Πύθιου Απόλλωνα μαρτυρείται στην περιοχή της Περραιβίας, στα όρια της οποίας βρίσκεται η κοιλάδα των Τεμπών (Ελασσόνα, Γόννοι, Πύθιο), αλλά και στη Λάρισα[7], στην Κραννώνα και σε άλλες θέσεις.

Στην Περραιβία, γύρω από το λόφο «Άγιοι Απόστολοι», στις δυτικές υπώρειες του Ολύμπου, εκτείνεται το Πύθιο[8]. Εδώ έχουν αποκαλυφθεί τρεις ναοί[9] που σχετίζονται με τις τρεις κύριες θεότητες: Απόλλων Πύθιος, Ποσειδών Πατρώος και Άρτεμις. Οι ναοί χρονολογούνται στα χρόνια του αυτοκράτορα Οκταβιανού Αυγούστου, αλλά κάτω από την τελευταία οικοδομική φάση υπήρχε πρωιμότερη.

Η απεικόνιση της απολλώνιας τριάδας, Απόλλωνα, Άρτεμης και Λητούς, απαντά σε δύο ανάγλυφα της Περραιβίας. Το πρώτο είναι ένα αναθηματικό ανάγλυφο από τον Γοννοκόνδυλο (εικ. 1) που φέρει την επιγραφή ΑΠΟΛΛΩΝΙ ΠΥΘΙΩΙ ΑΝΤΙΓΟΝΑ ΞΕΝΑΡΧΟΥ ΑΝΕΘΗΚΕΝ. Το δεύτερο, από το α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., φέρει πολύ σημαντική επιγραφή[10] που διασώζει κατάλογο των περραιβικών πόλεων, αποτελώντας την παλαιότερη επιγραφική μαρτυρία γι' αυτές. Κάτω από την παράσταση της απολλώνιας τριάδας, στην επιγραφή που δεν σώζεται ολόκληρη, περιλαμβάνονται ονόματα πόλεων και πολιτών-αντιπροσώπων τους στη δελφική αμφικτιονία. Οι πόλεις δεν εκλέγουν τον ίδιο αριθμό αντιπροσώπων: Ολοοσσών (3-4), Φάλαννα (6;), Μυλαί (3), Χυρετίαι (2), Ερεικίνιο (1-2), Μάλλοια (2), Μονδαία (2) και Γόννοι (5). Δεν περιέχονται οι πόλεις Πύθιο, Δολίχη, Άζωρος, επειδή κατά τον 4ο αι. π.Χ. ανήκαν στη Μακεδονία[11].

Ο μύθος της Δάφνης είναι εκείνος που συνδέει τον Απόλλωνα με τα Τέμπη και το ιερό του φυτό. Η μυθολογία καταγράφει τη σχέση του Απόλλωνα και με άλλες θνητές της Θεσσαλίας, την Κορωνίδα από την οποία γεννήθηκε ο Ασκληπιός στη Λακέρεια, περιοχή κοντά στα Τέμπη, αλλά και την Κυρήνη που ο Απόλλωνας άρπαξε από τη Θεσσαλία και τη μετέφερε στη Λιβύη, όπου γεννήθηκε ο Αριστάιος που είχε το χάρισμα να λυτρώνει το λαό από τις επιδημίες.

Άρτεμη

Θεά, προστάτιδα των μικρών κοριτσιών. Ναοί της υπήρχαν σε πόλεις και χωριά, σε άλση αφιερωμένα σε αυτήν ή σε τεμένη με βωμούς της. Η λατρεία της σε ιερό στην είσοδο της κοιλάδας των Τεμπών θεωρείται απολύτως αναμενόμενη. Λατρεύτηκε ως *κυνηγέτις* –απεικονίζεται με τόξο και φαρέτρα– και προστάτιδα της άγριας πανίδας αλλά και ως θεά του τοκετού ή ως κουροτρόφος.

Ομόλιο

Το έργο του οδικού άξονα Πατρών-Αθήνας-Θεσσαλονίκης-Ευζώνων (ΠΑΘΕ) με τη διάνοιξη των σηράγγων στα Τέμπη έφερε στο φως πολλά και σημαντικά ευρήματα που ρίχνουν φως στις γνώσεις μας για την περιοχή και προσφέρουν εκτός από

5 Αθ. Τζιαφάλιας, «Ανέκδοτες θεσσαλικές επιγραφές», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 13, σ. 216.

6 C.D. Graninger, «Apollon, Ennodia, and fourth-century Thessaly», *Kernos* 22 (2009), σ. 112, σημ. 8.

7 *Στο ίδιο*, σ. 112, σημ. 11.

8 Ανασκαφές διενεργήθηκαν από τη ΙΕ΄ ΕΠΚΑ στις τρεις θέσεις Άζωρο, Σαραντάπορο και Πύθιο και με χρηματοδότηση από το Γ΄ ΚΠΣ δημιουργήθηκαν τρεις νέοι επισκέψιμοι αρχαιολογικοί χώροι.

9 Αθ. Τζιαφάλιας, «Το Έργο της ΙΕ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων», στο *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και την Ευρύτερη Περιοχή της (1990-1998), 1η Επιστημονική Συνάντηση*, Βόλος 2000, σ. 85-101, και ειδικότερα σ. 88-91.

10 Αναθηματική στήλη (Αρχαιολογική Συλλογή Ελασσόνας), με αετωματική επίστεψη. Διαστάσεις: ύψ. 1,575 μ., πλ. 0,45 μ., πάχ. 0,18 μ. Η παράσταση με τον Απόλλωνα, την Άρτεμη και τη Λητώ τοποθετείται σε έγκοιλο τετράγωνο. Ακολουθεί η επιγραφή, ελλιπής, σε δεκαοκτώ στίχους σε ιωνικό αλφάβητο και στοιχεία θεσσαλικής διαλέκτου.

11 Helly Bruno, «Ένας κατάλογος των πόλεων της Περραιβίας στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 11, σ. 161-170.

03

04

05

06

07

ιστορικά στοιχεία και νέους αρχαιολογικούς χώρους. Στη βόρεια έξοδο των σπράγγων βρίσκεται ο αρχαιολογικός χώρος του Ομολίου (εικ. 8). Το Ομόλιο κτίστηκε ανάμεσα στο ρέμα Κολιαλή στην ανατολική πλευρά της πόλης και στο ρέμα Αγίας Παρασκευής στη δυτική. Τα δύο ρέματα συγκλίνουν προς το ψηλότερο σημείο όπου βρίσκονται η ακρόπολη και το εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία.

Τα πρώτα ευρήματα αναφέρονται από τον Α. Αρβανιτόπουλο που διακρίνει το τείχος της ακρόπολης του Ομολίου στο ψηλότερο σημείο του κατάφυτου και απότομου βουνού στη θέση Αϊλιάς[12]. Εκεί βρέθηκε το δεξί πόδι πήλινου κολοσσιαίου αγάλματος, με μήκος πέλματος 95 εκ. Ο Αρβανιτόπουλος υπολογίζει το ύψος του σε 5 μ. και εικάζει ότι ανήκει σε άγαλμα του Διός στον οποίο θα ήταν αφιερωμένος ο ναός. Το πόδι φορεί κάτυμμα στερεούμενο με ιμάντες στους οποίους εικονίζεται ανάγλυφος κεραυνός. Στην έκθεσή του, ο Αρβανιτόπουλος[13] αναφέρει ότι κοντά στο ναό βρέθηκαν τμήμα πήλινου ανθεμίου από ακρωτήριο ναού, πήλινες μετόπες, γείσα και ενσφράγιστες κεραμίδες. Στη θέση «Τρύπα», διέκρινε μεγάλο σπήλαιο και κοντά σε αυτό κλίμακα λαξευτή στους βράχους. Κοντά στο δυτικό τμήμα της πόλης είδε χώρο που έμοιαζε με θέατρο και ίχνη οικοδομημάτων. Την άποψή του αυτή ενίσχυσε η παρουσία μαρμάρινου θρόνου στην εκκλησία Παναγία Φανερωμένη στο Λασποχώρι και ενός δεύτερου στη θέση Ζαχαρομηλιά. Αναφέρει επίσης την ανεύρεση επιγραφών και ενός χάλκινου αγαλματίου κωμικού ηθοποιού, τάφους της Γεωμετρικής εποχής και άλλες τειχισμένες θέσεις ανατολικά του Ομολίου. Έξι μικρούς θολωτούς πρωτογεωμετρικούς τάφους (εικ. 2-3) ανέσκαψε ο Δ. Θεοχάρης στο λόφο «Ντάπη ράχη» και στο «Ρέμα του Κολιαλή»[14].

Τα νεκροταφεία των κλασικών χρόνων εκτείνονται στο πεδινό τμήμα, βόρεια της πόλης. Στους πρόποδες του υψώματος, κοντά στη δεξιά όχθη του Πηνειού, ο Θεοχάρης[15] ανέσκαψε πέντε τάφους του 4ου αι. π.Χ. Οι δύο από αυτούς ήταν απλά ορύγματα αλλά περιείχαν πολύ σημαντικά ευρήματα, χρυσά κοσμήματα και αγγεία που κοσμούν τις προθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου (εικ. 4-7): χρυσά ενώτια, χρυσά μετάλλια με έκτυπη κεφαλή Αθηνάς Παρθένου, χρυσά περιδέραια, το περίφημο αργυρό δαχτυλίδι με κινητή σφενδόνη, αποτελούμενη από δύο δίσκους ορείας κρυστάλλου τους οποίους συνδέει πλάκα από lazuli τοποθετημένη ενδιαμέσως. Οι δίσκοι από κρύσταλλο κοσμούνται με γλυφές όπου έχει χυθεί χρυσός. Στη μία όψη απεικονίζεται η Θέτιδα πάνω σε θαλάσσιο ίππο καθώς φέρνει τα όπλα στον Αχιλλέα, ενώ στην άλλη έρως πάνω σε δελφίνι.

Οι ανασκαφές του 2010 στην ίδια περιοχή πλούτισαν τη συλλογή του Διαχρονικού Μουσείου Λάρισας με ευρήματα που αμέσως περιελήφθησαν στη μουσειολογική μελέτη. Πλησιέστερα προς την όχθη του ποταμού, ο Δ. Θεοχάρης είχε παρατηρήσει στρώμα καύσης. Εκεί εντοπίστηκε το αποτεφρωτήριο των νεκρών, διαστάσεων 4x4 μ., που χρησιμοποιήθηκε πιθανότατα κατά την Αρχαϊκή εποχή στην οποία χρονολογούνται τα ευρήματα των σύγχρονων ανασκαφών που πραγματοποιήθηκαν το 2011.

Ο Α. Αρβανιτόπουλος[16] αναφέρεται σε τοπωνύμια από την έξοδο των Τεμπών μέχρι τη Ραψάνη, ορισμένα από τα οποία επιβεβαιώνονται από τις σημερινές ανασκαφές: «Από του μέσου των Τεμπών μέχρι Μπαμπά καλούνται θέσεις Τούμπα, Κρυονέρι, Ασπρόπετρες, Ξηροκάμπι, Αλώνια Μπαχτσέδες, Κεραμιδαρειό, Πηγάδι, Γιαλντάς, Νεράντζη, Τουρτούρια, Νταηλιάνη, Αϊνικόλας, Κοκκώνας Χάνι, Χράπες, ένθα λέγεται ότι υπάρχουν αρχαίαι λιθοτομίαι λευκού μαρμάρου, περί ων βλ. *ΑΕ* 1911, σ. 123, σημ. 1». Οι σύγχρονες ανασκαφές στα νότια των σπράγγων, και ειδικότερα στο χώρο που προοριζόταν να καταλάβει το κτίριο των ηλεκτρομηχανολογικών εγκαταστάσεων, έφεραν στο φως ευρήματα που σχετίζονται με ελληνιστικά ιερά, βυζαντινό ναό και νεκροταφείο και το Χάνι της Κοκκώνας.

Τα ευρήματα των πρόσφατων ανασκαφών, που στεγάζονται πλέον στο Διαχρονικό Μουσείο Λάρισας, τονίζουν και προβάλλουν τον ιστορικό ρόλο, την πολιτική και θρησκευτική σημασία του περάσματος των Τεμπών ως συνδετικού κρίκου της Μακεδονίας με τη Θεσσαλία από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*.

08

04
Χρυσό περιδέραιο από το Ομόλιο, 4ος αι. π.Χ. Μουσείο Βόλου, αρ. ευρ. Μ106.

05
Χρυσό ενώτιο από το Ομόλιο, 4ος αι. π.Χ. Μουσείο Βόλου, αρ. ευρ. Μ104.

06
Χρυσό περιδέραιο από το Ομόλιο, 4ος αι. π.Χ. Μουσείο Βόλου, αρ. ευρ. Μ36.

07
Χρυσό ενώτιο από το Ομόλιο, 4ος αι. π.Χ. Μουσείο Βόλου, αρ. ευρ. Μ49.

08
Χάλκινο νόμισμα Ομολίου. Μουσείο Βόλου, αρ. ευρ. Ν160.

12 *ΠΑΕ* 1910, σ. 189.
13 *ΠΑΕ* 1911, σ. 284-289.
14 *ΑΔ* 17 (1961/2), σ. 175.
15 *ΑΔ* 17 (1961/2), σ. 175-178.
16 *ΠΑΕ* 1911, σ. 291-2.

* *Τα υπόλοιπα μέρη του Αφιερώματος στην Κοιλάδα των Τεμπών θα δημοσιευτούν στα επόμενα τεύχη του περιοδικού* Αρχαιολογία και Τέχνες.